

KISS GY. CSABA

A nemzeti kultúra kódja és az iskola

Az első megjegyzésem a cím bővítésére vonatkozik. Nemzeti irodalomról beszélünk, iskoláról, és első renden természetesen mindenki az irodalomtanításra gondol, ám a nemzeti kultúra kódjának a közvetítése ennél jóval tágabb földadat az iskolában, hiszen az elsősztályos olvasókönyvvel kezdődik, és beletartozik az ének-zenétől kezdve számos tantárgy – még a testnevelés is, igen! –, természetesen a történelem szintén.

A második bevezető megjegyzésben röviden arról szeretnék szólni, hogyan alakult a viszonyom a kánonokhoz. Teszem ezt ma már annál könnyebben, mivel van módom hosszabb időtartamra visszatekinteni. Bizony annak idején azok igen szigorú kánonok voltak. A hivatalos kánon. Merev, szigorú és kérlelhetetlen, különösen a hazai kommunista diktatúra heveny, korai szakaszában. Oszajeva nyomán, így jelölte az olvasókönyv az eredeti szerzőt, és történeteket olvashattunk például „acélos Szoszórol”, Timurról és csapatáról. Nyilvánvaló, hogy manapság az ún. posztkolonialista stúdiók művelői sok tanulsággal elemezhetnék e tankönyveket. És persze arról sem szabad megfeledkezni, hogy élt egy másik kulturális kánon is, nevezzük úgy: az otthoni. Az Egri csillagokkal, Petőfivel, Arannyal. Hat osztályt végzett nagyapám déli figyelmeztetésével: ez a harangszó, kisfiam, Hunyadi János emlékeztére szól az egész világon. Az iskolában nem fogtok erről tanulni. Kettős nevelés. Ösztönös védekezés a lelki gyarmatosítás ellen.

Azután eljött a pillanat, amikor lázadni kezdtem a kánonok ellen. Nekem nem kellett a kánon. Úgy általában. Én mást akartam. Ha nekik Ady, akkor nekem Babits, ha nekik Móricz Zsigmond, akkor nekem Nagy Lajos. Minden kánont, szinte előre megérezttem a posztmodern világ eljövetelét, erőszakételnek gondoltam, kényszernek. Különösen azért, mert lépten-nyomon érezhette az ember a politika által szabott kánont, mely esztétikai és világszemléleti tekintetben (a cenzúráról nem is szólva) kényszerítő eszköz volt. A belső örömet jelentő szabadulás után egy idővel persze értékrendet keresett az ember, nem föltétlenül ellen-kánont, hanem klasszikusokat, akiknek művészi-emberi üzenete érvényes. Nem kívánok az irodalmi kánonok elméleti kérdéseivel foglalkozni, nekem is egyértelmű, hogy változnak – a mindenkori befogadói váradalmak szerint. Az viszont kétségtelen szerintem, hogy az iskolai oktatásban elkerülhetetlen bizonyos kánonképző tevékenység. Művek, alkotók kiválasztása – jó esetben különböző esztétikai fölfogást, világszemléletet képviselő szövegeket – a következő nemzedékek számára, kellő rugalmasságot biztosítva az irodalmat oktató tanárnak.

Amikor nemzeti irodalomról, kánonról és iskoláról beszélünk, nem hagyhatjuk figyelmen kívül azt a föltételrendszert, amely napjainkban meghatározza az oktatást,

általában véve az információk és értékek közvetítését. A nemzeti kultúra ugyanis jelenleg a korábbiaknál jelentősen különböző körülmények között lesz része az ember identitásának. A XXI. század elején a nemzeti identitás alakulása, formálódása más-képpen történik, mint a XIX. században vagy akár a múlt század első kétharmadában. Ezeknek a meghatározó változásoknak a figyelembe vételével szeretnék érzékeltetni néhány szempontot a nemzeti kulturális kód (szintén nem állandó) átadásának, közvetítésének dilemmáiból. Szükséges ehhez röviden vázolni, mik is ezek a megváltozott körülmények, miképpen közelíthető meg a nemzet és kulturális kódjának a fogalma, mik a közép-európai térségre jellemző sajátosságok.

A globalizáció korában, amikor a fogyasztástól irányított világban egy, a jelen pillanatra koncentráló tömegkultúra uralkodik, az iskolában a tanulók egy részének szinte érthetetlen, miért kell például XIX. századi klasszikusaink regényeit olvasni. A mai nyugat-európai–amerikai civilizációban a piac a legfontosabb döntőbíró, elsősorban az anyagiakban mérhető siker, az eredményesség számít. A nagy elbeszélésekbe vetett hit szétoldódása után mintha a káosz érzése vált volna uralkodóvá. A XX. század végén az új nemzedékek egyre inkább azt tapasztalhatták, mintha állandó jelenben nőttek volna föl, mintha semmi kapcsolat nem fűzné őket ahhoz, ami elmúlt, beleértve saját életük múltját is, számottevő mértékben csökkent számukra a hagyomány jelentősége. A kommunikáció világában pedig egyre nagyobb szerepet kapott a közvetítésben a vizualitás, a képernyő mind nagyobb területet hódított magának a könyvtől. Mindez magától értetődően nagy hatással volt a szocializáció folyamatára. A XX. század második felétől alapvetően különbözik az a tényezőgyűttes, amely a fölnövekvő nemzedékek nemcsak ismeretanyagát, hanem az ismeretközvetítés módját is meghatározza. Nem beszélve arról a kettős értékviszágról, amelyet részint a kommunista diktatúra, részint a posztmodern szemlélet – és a kettő interferenciája – hozott magával. A szocializációban ugyanis jelentősen csökkent a család szerepe, az ún. kommunikatív emlékezet (ha úgy tetszik, élő hagyomány, amelyet szóbeli közlés közvetít nemzedékek között) szempontjából oly fontos nagycsaládi kapcsolatok elhalványultak, a helyi közösségek nem jelentenek többé referenciális közeget az atomizálódó társadalomban, a szekularizáció föllazította a vallási közösségeket, következésképpen a kulturális örökség közvetítésében egyre nagyobb teher hárul az oktatási intézményekre. Nemcsak az iskolára, hanem ma már a majd teljes lakosságot átfogó óvodára is. Konkurenciának persze ott van a mindennapi élet mind több szférájába behatoló média. A magyar társadalom többsége napjainkra már, David Riesman klasszikus definícióját használva, kívülről irányított emberré vált. Olyan személlyé, akit nem tudatosan választott értékrendszer irányít, hanem a reklámok és a tömegtájékoztató. A nyugati civilizáció antropológiája, emberképe is jelentős változásokat mutat az utóbbi időben, a piaci igényeknek, úgy tetszik, jobban megfelel a „magányos tömeg”. Az egyénre épített antropológiák nem akarnak közösségekről tudni, az egyetemes haladás vágyott világában mintha minden csoportkötődés, -identitás valami torz, csökkent jelenség volna. A mindenható

ember egyes gender elméletek szerint még a biológia által szabott korlátokat is képes átlépni.

Ilyen megközelítésben a nemzet szintén a múlt rekvizitumaihoz tartozik, mintha épp a globális kultúra hallatlanul erős szétsugárzása idején nem tapasztalhatnánk szerte az európai kontinensen a kulturális identitás, a kulturális emlékezet erősítésére, népszerűsítésére tett igyekezetet. Hozzánk is eljutott az utóbbi két évtizedben a nemzetközi, főleg angolszász nacionalizmus-kutatás új hulláma. Ám ki tudja miért, elsősorban azoknak a szerzőknek a kötetei jelentek meg viszonylag gyorsan magyarul, akik azt hangsúlyozzák, hogy a nemzet a modernitás (a piacgazdaság kialakulásával összefüggésben) terméke, amúgy nem egyéb, mint konstrukció, kitalált hagyományok teremtik, valójában csak „elképzelt közösség”. Ahogy erről például Ernest Gellner vagy Eric Hobsbawm nálunk is kiadott munkáiban olvashatunk. Nem tanulság nélküli, hogy a más nyomon induló és más következtetésekre jutó, nemzetközileg nem kevésbé ismert Anthony D. Smith műveiből csak gyűjteményes válogatásokban olvasható magyarul egy-egy részlet. Neki például lengyelül már két kötete is napvilágot látott. Az ún. etnoszimbolizmus e jeles képviselője a 80-as évek második felétől megjelent munkáiban a modern nemzetek etnikai eredetéről beszél, az ő megközelítésében a nemzet mint a modern kor meghatározó politikai és kulturális közössége egyszerre konstrukció és valóságos folyamatok eredménye. Anthony D. Smith a nemzetek és a nacionalizmusok kulturális aspektusaira koncentrált. Szerinte a mai nemzeteknek is szükségük van mítoszokra, jelképekre és közösen elfogadott értékekre, amelyek szokásokban, hagyományokban, művészeti stílusokban és intézményekben testesülnek meg. Különösen fontosnak tartja a közös emlékezetet. Hősök és szent helyek rajzolják meg ennek az emlékezetnek a térképét. A nemzeti kulturális kód fontos pontjához érkeztünk. Hiszen a nemzet meghatározható úgy is, mint emlékezetközösség. A közös nemzeti emlékezet építése, formálása pedig folyamatos teendő. Ha visszatekintünk az elmúlt két évtizedre, világosan látszanak a mély törésvonalak, a szinte betemethetetlennek látszó árkok. Ha elkészül a magyar emlékezet helyek számbavétele – 2011 őszén kezdte munkáját a témával foglalkozó debreceni kutatócso-

Részlet Schrammel Imre naplójából

port –, ezeknek a repedéseknek, a nemzeti kulturális kód ellentmondásainak rajta kell lenniük, ahogy a franciák nagyhírű vállalkozásában (Pierre Nora és munkatársainak nemzetközi kutatási irányzatot teremtő *lieux de mémoire*-jai) ott van 1789 forradalmi mítoszai mellett az „ellenforradalmi” Vendée fölkelőinek az emlékezete is. Természetesen a magyar közös emlékezetre gondolva: elképzelhetőek a kód ellentmondásos elemei egymás mellett – ez már önmagában dialógust sugalló helyzet, de minimális konszenzus nélkül elképzelhetetlen megfogalmazása. Történeti távlatból nézve például 1848 meghatározó magyar emlékezhelyét nem halványíthatja, hogy ki helyezi előbbre a nemzeti pantheonban Széchenyit vagy Kossuthot. Naponta tapasztaljuk, hogy a XX. századdal kapcsolatban ez nincs így. Ami talán a legfájóbb, még azzal a történelmi eseménnyel kapcsolatban sem, amely mindmáig jelentős mértékben meghatározza a XX. századi magyar múltról formált külföldi képet. 1956-ra, a totalitáris diktatúrát az egész országban megdöntő forradalomra gondolok, a világtörténelem példa nélküli eseményére, amikor külső segítség nélkül számolta föl a diktatúra rendszerét a fölkelő nép. Ennek az emlékezetközösségnek a konszenzusos megteremtése nélkül nehezen vállalkozhat az iskola a magyar kultúra kódjának a közvetítésére. Mintha a XX. század elején kezdődött viták kísértetének mindmáig nálunk, folytatván hasonló fölállásban a következő évtizedekben: 1945 után, majd a kádári puha diktatúra idején is, csakúgy mint 1989 után. Különböző hősök csarnokával, gyökeresen eltérően megítélt eseményekkel.

A közép-európai nemzetté válás dilemmáiban sok a hasonlóság, a nemzeti önkép tragikusan festett alakzatai, a nemzeti önhittség és kisebbségi érzés torz kettőssége rendre mindenütt megtalálható. Ezért mindig tanulságos az összehasonlító vizsgálat. Nem lehet szerintem véleményt mondani például Magyarországon második világháborús történetéről a szomszédsági kontextus nélkül. Horthy Miklós szerepe nem értékelhető hitelesen a korabeli szlovák fasiszta állam vagy Antonescu marsall Romániájának figyelembe vétele nélkül. Nem lehet kivenni ebből a kontextusból. Pedig a hazai vitákban gyakran ez történik. Valójában a kizárólag Magyarországra nyitott látószög furcsa módon nemzeti (ha kifordítottan is) szűklátókörűséget jelent.

Szintén közép-európai jelenségnek tekinthető az irodalom kivételes szerepe a nemzetté válásban, a nemzet megteremtésében. A modern nemzeti identitás mítoszait, jelképeit jelentős részben a felvilágosodás és a romantika dolgozta ki, formálta meg és terjesztette el hatásos művészi formában. Nagy szükség volt erre ott, ahol hosszú ideig hiányoztak a megfelelő állami kulturális intézmények. Kedvenc idézetemet használom ismét, Vladimír Macura (időnap előtt elhunyt) cseh kortársunktól való: „A haza irodalom volt, inkább a retorika és poétika, mint a politika szabályainak volt alávetve /.../ akárhogy is megmaradt ez az 'irodalom-haza' és 'haza-irodalom' szimbiózis, ami jellemző volt a modern cseh kultúra kialakulására; az irodalmat mint 'hazát' tisztelték, az írók és költők nem mint irodalmárokat magasztalták, hanem – szó szerint mint a haza megteremtőit.” (Cesky sen, Praha 1998. p. 53.). Idézhetjük két horvát kutató (Durdica Cilic-Skeljo és Ivana Vidovic-Bolt) hasonló megállapí-

tását is: „A horvát irodalmi kánon meghatározása része a nemzetteremtés folyamatának, alkotó eleme a horvát nemzeti és kulturális identitás kialakításának és rögzítésének.” (Europejski kánon literatury. Warszawa, 2009. p. 132.). A lengyel romantika jeles kutatója, Maria Janion epigramma szerű megfogalmazása pedig így hangzik: „...a lengyel identitást főképp az irodalom legitimálja.” (Reduta, Krakó 1979. p. 85.). Azt hiszem, elegendő a közép-európai nemzeti pantheonok író alakjaira gondolni. A lengyel Mickiewicz, a szlovén Preseren, a bolgár Botev vagy Petőfi nem csak költő, a kánonhoz tartozó művek szerzője, hanem egyben nemzeti jelkép, a nemzeti önkép meghatározó alakja. Ezért az irodalmi műveltség eltűnésével, az irodalom presztízsének alászállásával bennünket, közép-európai nemzeteket még külön veszteség is ér. Nemzeti azonosság tudatunk forrásvidéke fog apadni. Egyre hiányosabb lesz az a jelrendszer, amelynek a hálója összetartja kulturális közösségünket. Nyugat-európai nagy kultúrák felől nézve talán nem is érthető, miről van szó.

Ma már, tetszik vagy sem, az iskolai oktatásnak döntő szerepe van a nemzeti identitás megalapozásában, jelrendszerének közvetítésében. Nem föltétlenül simára fésült homogén kánon segítségére van szükség, hanem épp olyan művek együttesére, amelyek közös képéből nem tűnnek el az ellentmondások, de mégis képes betölteni azt a föladatát, hogy integrált formában meghatározza saját kultúránk rajzolatát más kultúrákhoz képest. A kánon nem kevesebbről, mint civilizációs örökségünkről szól. A nemzeti kultúra kódját közvetítő irodalmi művek az oktatási rendszer különböző lépcsőfokain kerülhetnek a tanulók elé, s ahogy fentebb említettem, kívánatos volna, hogy nem csupán a magyartanítás keretében. Ideális esetben a pedagógusok – szűkebb szakterületüktől függetlenül – rendelkeznek a magyar irodalmi műveltség alapjaival.

E fejtegetések befejezéséül, mintegy összefoglalásként érdemes a lengyelországi kánon-vita egyik fontos hozzászólását idézni. Jónéhány éve olvastam nagy egyetértéssel Jan Prokop krakkói irodalomtörténész írását az irodalmi kánonról és a közösségi emlékezetéről. Ebben a tanulmányban olvashatjuk a következő, számunkra is eligazító érvényű sorokat: „...a honi irodalom célja többek között az lesz, hogy fönntartsuk azt a közös képzelet- és jelképuniverzumot, amelyet ma a rendezetlen információözön közepette szétesés fenyeget. Vagyis: a közösségi emlékezet fönntartásáról van szó, ami elengedhetetlen minden társadalom értelmes működéséhez. /.../ A hagyomány, az alapító mítoszok, a nevelési modellek, a személyes minták megőrzése segíthet bennünket megvédeni magunkat a modern Bábel tornyától, a nyelvek özszekeveredésétől és a belőle következő anarchiától. A mi közösségi emlékezetünk, az irodalomtörténetünkben rögzített nemzeti univerzum teremti meg azt az elváráshorizontot, amelynek segítségével fölismerjük önmagunkat...” (Arcana, 1995. 5.sz. p. 48.).